

Maktutövning och socialt bedrägeri som motståndsform

I en berömd artikel för drygt 30 år sedan kritiserade Wrong (1961) sociologins benägenhet att betrakta människan som översocialiserad och samhället som överintegrerat. På frågan: Hur kan det komma sig att människan fogar sig i social disciplin? identifierade Wrong bl a två svar: det ena tog fasta på hennes benägenhet att internalisera sociala normer; det andra pekade på människans vilja att bli accepterad av de andra.

Det är ganska lätt att föreställa sig varför man inom viss sociologisk teori fastnar för endera av dessa två svar. Det första svaret uppstår när man inordnar individen i en teoretisk systemlogik där över- och undersystem smidigt synes anpassa sig till varandra och där individuellt handlande egentligen inte är föremål för studium. Det andra svaret bortser praktiskt taget helt från systemlogiken i sitt intresse för socialt samspel människor emellan. Båda svaren är således resultat av en sorts kategorimisstag, vilka bygger på föreställningen om att det är möjligt att skilja mellan "individ" och "samhälle" dock med den skillnaden att det ena svaret överbetonar individen och det andra samhället. Svaren är kanske också resultat av två slags önsketänkanden om dessa förmodat åtskilda entiteter: om den perfekt fungerande samhällsstrukturen resp om den alltigenom ärlige och uppriktige sociala aktören.

Å andra sidan kanske det också finns ett mått av önsketänkande bakom Wrongs kritik av översocialisationen. Även om han naturligtvis i princip har rätt, synes människan i allmänhet inte vara så motsträvig och motståndsbenägen som hans kritik på ett sätt antyder. Människor är inte antiingen översocialiserade eller motsträviga, utan litet av varje och beroende både på personlig biografi och situation accentueras det ena eller det andra. Denna eklektiska hållning synes vedertagen, men finns det också situationer där människor *på en och samma gång* framstår som översocialiserade och motsträviga? – situationer där ett och samma

handlande både kan ges meningen översocialisation och meningen motsträvighet?

I det följande ska jag diskutera detta genom att söka mig till en viss typ av maktrelationer där det utövas en makt som jag kallar yfostran. Yfostran innebär nämligen i princip att en person som är underordnad i en maktrelation, tvingas göra underordningen till föremål för rollspel: hon framställer sig inför maktutövaren som "översocialiserad" och detta sociala bedrägeri iscensätter hon på sätt och vis för att skydda sig själv, vilket om det är överlagt kan betecknas som en form av motsträvighet. Som utgångspunkt ska jag emellertid först göra en liten utflykt till maktteorierna.

Makt som handlingsproduktion

Maktbegreppet är centralt och "till sitt väsen omstritt" (Gallie 1955-56) inom samhällsvetenskapen, vilket om inte annat mängden av maktdefinitioner antyder. Jag ska här inte gå in särskilt mycket i de definitionsstrider som utspelats inom maktforskningen utan nöja mig med några korta anmärkningar, som är komprimerade svar på frågorna när?, var? och hur? utövas makt, vilka jag ställt till en rad maktdefinitioner.¹

Den i praktiskt taget varje maktteoretisk översikt förekommande redogörelsen för kontroversen mellan Dahl och Bachrach & Baratz (1972) och senare Lukes (1983) kan naturligtvis begripas i termer av konflikt kontra ickekonflikt, beslut kontra icke-beslut, omedelbar kontra föregripande maktutövning – men vad handlar den egentligen om? Som jag ser det handlar den i realiteten om maktutövningens tempus och erbjuder som sådan flera olika svar på frågan *när utövas makt*. Mot Dahls maktförståelse, som är fixerad vid nuet, reses invändningen att makt som utövats vid ett tidigare tillfälle kan få betydelse vid ett senare, utan att nödvändigtvis erfaras som maktutövning vid det senare tillfället. Socialisation av typ fostran till anpassning kan t ex ses som en framtidsinvestering som undanröjer både konflikter och framtida behov av maktutövning. På motsvarande sätt blir Webers uppdelning i

makt och auktoritet problematisk i samma ögonblick som vi tvingar in den i ett tidssammanhang. Det centrala i uppdelningen är att makt utövas trots motstånd, medan auktoritet förutsätter samtycke från den lydande parten. Men detta samtycke kan ju vara en följd av tidigare maktutövning, vilket är Østerbergs (1977) poäng när han kritiserar Webers uppdelning i makt och auktoritet. Denna uppdelning är en analytisk lek som man förmodligen bör överge när man tar sig an faktisk maktutövning, vilket illustreras av Blau (1964), Stinchcombe (1968) och Etzioni (1975), vilka just inte skiljer mellan makt och auktoritet och som därmed speglar *en* viktig utvecklingstendens inom maktteorin.

Man kan också fråga *var makt utövas* och då närma sig andra vetenskapliga kontroverser, t ex den mellan elitteori – alltså att makt utövas i ett fåtal centra (t ex Pareto 1973; Mills 1971) – och pluralism – att makt utövas i flera konkurrerande men dock maktcentra (Dahl 1961) – eller den mellan traditionell politisk teori – makt utövas i politiska institutioner (Dahl 1976) – och marxistisk teori – makt utövas i staten (t ex Jessop 1983). Inom i synnerhet den senare finns utvecklingar som just utvidgar maktens (dvs i det här fallet statens) rumsliga dimension, vilket kan exemplifieras med Althusser's (1976) "ideologiska statsapparater", Therborns (1976) "samhälleliga reproduktionsmekanismer" och Burawoys (1985) "politiska företags- och produktionsregimer". Kopplingen till staten bibehålles dock. Betydligt mer radikala rumsliga diffusioner förekommer hos Foucault (1980; 1988) som säger att maktrelationer är immanenta i andra typer av relationer, hos Barnes (1988) som menar att makten är inbäddad i samhället som helhet och hos Elias (1978b) som beskriver makt som en strukturell karakteristik av mänskliga relationer. En andra viktig tendens i maktteorins utveckling är således att man generellt sett blir mer öppen för att makt kan utövas överallt.

Frågan om *hur makt utövas* har givits en mängd svar. Det har t ex sagts att makt utövas genom: beslut (Dahl 1961); beslut och icke-beslut (Bachrach & Baratz 1972); socialisation (t ex Lukes 1983); definition av situatio-

nen (Goffman 1974); sanktioner (t ex Blau 1964); förvaltning (Petersson 1989); tankekontroll (Petersson & Carlberg 1990); maktresurser (Korpi 1981); kapitalägande (Hermanson 1989); skapandet av vanmakt (Østerberg 1977; Mathiesen 1982); disciplin (Foucault 1987); inneslutning och uteslutning (Beronius 1986), för att endast nämna några. Det finns också exempel på teoretiska systembyggen som innesluter principiellt skilda men i praktiken komplementära sätt att utöva makt, t ex fysisk makt, belöning/bestrafning och opinionspåverkan (Russell 1952); tvång, kompensation och betingning (Galbraith 1983); våld, normer och symboler (Etzioni 1975).

Oberoende av vilka konsekvenser maktdefinitioner får för förståelsen av maktens praxis och dess temporala samt rumsliga dimensioner, kan man fundera över maktens natur, karaktär eller väsen och då försöka finna gemensamma drag i all maktutövning. Flera bud finns naturligtvis också i detta avseende: Parsons (1967) menade t ex att makt kan liknas vid pengar; Asplund (1987) menar att makt har att göra med effektiva sanktionsmöjligheter. Själv ska jag hävda att makt kan förstås som handlingsproduktion. Jag tar då min utgångspunkt i Barnes' (1988) maktdefinition, nämligen att makt är en individs kapacitet att frambringa handling. Förtjänsten med hans definition är att den såväl kan fånga makten att göra någonting som makten över någon annan, eftersom den innebär att såväl en individs kapacitet att själv handla som att påverka en annans handlande, definieras som makt. Definitionens begränsningar är att den koncentreras till individuellt handlande, att den inte ställer något krav på maktutövningens resultat, vilket jag anser att en sådan definition måste göra samt att den är obestämd i fråga om makten att förhindra handlande. Mot bakgrund av dessa förtjänster och invändningar vill jag därför definiera makt som *en individuell eller kollektiv aktörs förmåga att framkalla, förändra och hindra handlande och uppnå avsedda konsekvenser*. Definitionen har ett principiellt släktskap med Wrongs (1979) sätt att förstå makt, vilket i sin tur bygger på Russells (1952)

maktdefinition: "frambringandet av åsyftade verkningar".

Innebörden i min definition av makt blir tydligare om man låter den tala genom ett konkret exempel. Låt oss anta att jag är far till ett spädbarn. Vi föreställer oss en normal vardag där barnet ska skötas, matas, stimuleras osv. Barnet kan ur en rad olika aspekter tyckas vara i mitt våld. Jag kan t ex låta bli att mata barnet eller med lock och pock få det att äta. Jag kan vanvårda barnet på olika sätt men också sköta det enligt konstens alla regler, vilka de nu än är. Relationen tycks vara helt beroende av mig, men vid närmare granskning är den inte det. Jag vill absolut inte förneka att barnet ur en aspekt verkligen och potentiellt är i mitt våld, men ur en annan aspekt är relationen mellan mig och barnet en ömsesidig relation inom vilken vi påverkar varandras handlande. I några avseenden är det mest jag som påverkar barnets handlande, jag kan t ex bestämma vad barnet ska äta. I några andra avseenden är det emellertid barnet som frambringat handlande från min sida, t ex genom dofter, skrik, leenden och för övrigt bara genom att finnas till. När jag efter en tid lär mig signalernas nyanser börjar jag tillskriva barnet olika avsikter.

Relationen mellan ett litet barn och en vuxen kan inom ramen för vissa maktperspektiv framstå som entydigt ofördelaktig för barnet, barnet kan tyckas vara helt i den vuxnes våld, men om man som jag menar att makt är en fråga om att frambringa, förändra och hindra handlande så producerar även barnet handlande genom att det just får den vuxne att handla. Detta kan självfallet variera beroende på vilken konkret relation mellan barn och vuxen vi betraktar. Sådana relationer kan skifta beroende på i vilken grad barnet är i den vuxnes våld och det har inte enbart att göra med maktresurser, styrka och liknande utan också med våra föreställningar t ex om hur barn ska skötas. (En iakttagelse inom parentes är för övrigt att en aspekt av barnuppfostrans modernisering tycks vara att den vuxne ska undvika att utnyttja det förhållandet att barnet "objektivt sett" är i hans våld. Denna hushållande begränsning av styrkan förefaller tillika överhuvudtaget sätta sin prägel på modern maktutövning.) Om

vi vidare jämför relationen mellan förälder och barn med en annan maktrelation, t ex mellan fångvaktare och fånge, finns dessutom en avgörande och grundläggande skillnad: den förra är en känslomässig relation och det förhållandet förändrar naturligtvis helt betydelsen av att "objektivt sett" vara i den andres våld.

Detta resonemang syftar inte till att upplösa föreställningen om att maktrelationer präglas av över- och underordning. Syftet är snarare att visa att maktrelationer sällan eller aldrig är icke ömsesidiga relationer, där den ena parten helt och fullt förmår forma den andres handlande. Maktrelationer är främst makt-motståndrelationer: "...där makt finns, finns motstånd och att likväl, eller kanske just därför, motståndet aldrig står i utanförställning i förhållande till makten" (Foucault 1980: 13 f). De är relationer av ömsesidig påverkan och ömsesidiga påverkansförsök. Vad båda aktörerna försöker påverka är den andres handlande.

Att man skiljer mellan makt och motstånd betyder vidare att dessa, ur ovan nämnda aspekt väsenslika fenomen, dessutom äger kvaliteter som gör dem olika. Såväl makt som motstånd beskriver som jag ser det handlingsproduktiva förmågor. Man kan nog säga att makten är aktiv i det att den vill åstadkomma någonting, medan motståndet är reaktivt därför att det hela tiden agerar på basis av det som makten åstadkommer, försöker och vill åstadkomma. Där makt finns, finns förvisso motstånd, men makten förefaller finnas ett ögonblick före motståndet.

Det första som kan sägas om min maktdefinition är att den är absolut. Den syftar till att som makt beteckna all förmåga som innebär medveten påverkan av handlande. Det betyder att en rad till synes triviala företeelser kommer att förstås som makt, t ex att fråga någon vad klockan är och få ett svar. Detta är inte alls så märkligt som det kanske först kan tyckas. För att förstå att frågan om vad klockan är, kan vara betydelsefull maktutövning kan man t ex föreställa sig en skolklass som har lärarvikarie. Det råder kaos i klassrummet och läraren har svårt att komma till tals. Han känner inte eleverna vid namn och pekar på en av dem som

han anser vara orosstiftare och frågar: Vad heter du? Eleven ignorerar honom. Det skapas här en situation där en inbjuder till social responsivitet och en annan inte responderar. För att bryta upp situationen frågar läraren en annan elev vad klockan är. Denne svarar inte, därför att ett svar skulle bryta det responslösa dödläget.²

Frågan om vad klockan är, är för det mesta trivial i ett maktperspektiv eftersom den makt som därigenom utövas inte har någon som helst betydelse. I vissa situationer kan emellertid förmågan att få någon annan att säga vad klockan är vara betydelsefull. Det gäller kanske i synnerhet i den typ av maktrelationer där en av kontrahenterna har fastställda rättigheter att sanktionera den andres handlande, vilka jag i det följande benämner tröga maktrelationer.

Flyktiga och tröga maktrelationer

I konsekvens med påpekandet att makt utövas överallt och med den definition jag gjort av makt, utgör maktbegreppet en speciell karakteristik av alla tänkbara sociala relationer där en aktör avsiktligt påverkar en annan, t ex: relationen mellan förälder och barn, mellan arbetsförmedling och arbetssökande, mellan man och kvinna, mellan företagsledare och anställd, mellan försäkringskassa och sjukskrivaren, mellan skattemyndighet och skattebetalare, mellan lärare och elev eller relationen mellan två som samtalar. Detta betyder emellertid inte att alla dessa relationer alltid är maktrelationer. Det finns därför anledning att försöka skilja mellan relationer där makt utövas intermittent resp permanent – med andra ord mellan olika maktrelationstyper, vilka inte skiljs åt därför att det inom dem utövas olika former av makt såsom tvångsmakt, herremakt, auktoritet eller disciplin – utan därför att just maktrelationen har olika karaktär.

Maktrelationen är kort uttryckt en *relation mellan två eller flera aktörer där åtminstone den ena aktören försöker påverka den andres handlande och som gör detta mer eller mindre medvetet*, som således försöker uppnå avsedda konsekvenser av sitt handlande genom att göra

den andres handlande till medel. Maktrelationer kan vara *flyktiga* eller *tröga*. Ett samtal mellan två individer är inte per definition en maktrelation men kan anta karaktären av maktrelation om de samtalande genom samtalet försöker och i någon mån lyckas påverka varandras handlande. Men i ett samtal finns inte en aktiv och en reaktiv part, utan båda tar dessa roller under samtals gång. Det förhållandet att det är ett samtal innebär dock att aktörerna har små möjligheter att sanktionera varandras handlande, men när de använder de möjligheter de har kan man karakterisera samtalet som en flyktig maktrelation. Sanktionsmöjligheterna är i allmänhet förhållandevis jämnt fördelade mellan två samtalande personer: båda kan när som helst avbryta samtalet; båda förfogar över i princip samma arsenal för att övertyga den andre, de kan argumentera, ljuga, förföra den andre osv; de är slutligen ömsesidigt beroende i själva samtalssituationen. Ett samtal betraktat som maktrelation kännetecknas således av att aktörerna är jämställda i fråga om sanktionsmöjligheter. Denna jämställdhet är kännetecknande för en flyktig maktrelation och får bl a konsekvensen att relationen kan pendla mellan maktrelation och annan relation, ungefär på samma sätt som Buber (1990) i ett annat sammanhang föreställer sig att en relation mellan två människor kan pendla mellan social relation och mellanmänsklig relationsrelation.

En trög maktrelation är i stället en social relation där maktutövningen ger själva relationen mening. I sådana relationer är ofta en av aktörerna utrustad med befogenheter att påverka den andre, fastställda sanktionsmöjligheter. Polisen som tar fast en fartöverträdare är t ex utrustad med befogenheter att påverka fartöverträdarens handlande: han äger rätt att stoppa honom; utdöma böter. Befogenheterna behöver dock inte vara en följd av att de lagligt eller via någon annan form av demokratiskt beslutsfattande tilldelats maktutövaren, utan kan följa ur andra resurser som t ex pengar eller muskelstyrka. Den tröga maktrelationen är med andra ord ojämlig och känns igen genom att aktörerna förfogar över ojämnt fördelade möjligheter att sanktionera varandras

handlande. Trögheten beskriver alltså själva befogenhetsfördelningens karaktär, inte hur den ena kontrahenten får den andra att handla ändamålsenligt och inte heller om den andra kontrahenten gör motstånd eller samtycker.

Om vi nu återgår till exemplet med lärarvirkarien och den kaotiska klassen så gör som redan nämnts just förhållandet att maktrelationen är trög, det än viktigare för läraren att få eleven att tala om vad klockan är. Kan han inte demonstrera sin förmåga att utöva makt ens i fråga om en sådan trivialitet, hur går det då med makten i mer vitala frågor? Det är av exakt samma skäl som vägran att upplysa läraren om vad klockan är kan bli ett sätt för eleverna att göra motstånd. För övrigt förbiser ofta maktteorier tystnaden, passiviteten och icke-engagemanget som motståndsformer,³ trots att man nog får förmoda att de är i tilltagande i ett samhälle där makt i så hög grad utövas genom att tystnaden bryts, att människor aktiveras och engageras.

Om för det första definitionen av makt som ändamålsenlig och faktisk handlingsproduktion är absolut, är det andra som kan sägas om den att den är sträng, eftersom den kräver att avsedda konsekvenser skall realiseras. Makt avser medveten påverkan, vilket alls inte betyder att det inte existerar omedveten eller andra former av påverkan, bara att ordet makt reserveras för en viss typ av påverkan. Wrong (1979) menar för övrigt att all social interaktion innebär påverkan och att makt representerar en speciell form av påverkan inom denna vidsträcktare kategori. Att tala om makt utan att bedöma dess faktiska verkningsgrad, är ungefär som att tala om energikällor utan att försäkra sig om att det finns en teknik som gör att de faktiskt fungerar. Men makt såväl som energi kan också framkalla andra konsekvenser än de avsedda, vilket kan illustreras med ett exempel.

Antag att jag ska undervisa fem personer. När jag ska börja min undervisning talar alla. Jag ber dem att vara tysta. Tre tystnar men två fortsätter att tala. I det här fallet utövar jag makt över – framkallar ett avsett handlande hos – tre av de fem, men inte över de två. Låt oss nu anta att de två hör mig och bestämmer

sig för att fortsätta tala för att störa undervisningen. Min maktutövning förändrar då förvisso *deras* intention och därigenom handlandet – jag påverkar dem – men jag utövar inte makt eftersom *mina* avsedda konsekvenserna inte uppnås. Deras handlande är i stället en icke avsedd konsekvens av min påverkan.

Anledningen till att definitionen av makt som ändamålsenlig och faktisk handlingsproduktion är sträng, är att den bortser från maktutövningens relationskaraktär. För att tillfullo kunna uppskatta maktdefinitionen måste man alltså *skilja mellan makt och maktrelation*. Värdet av att upprätthålla en sådan skillnad, framgår för övrigt redan vid en granskning av Webers definition av makt: "sannolikheten för att få igenom sin egen vilja i en social relation trots motstånd" (Weber 1983: 37). Problemet med Webers definition är bestämningen "trots motstånd", eftersom den på en och samma gång både aktualiserar maktutövningens relationskaraktär (genom att påvisa motståndets existens) och sidoordnar den (uttrycket "trots motstånd" innebär ju att motståndet inte får något resultat värt att nämna) och därmed i realiteten endast fångar tvångsmakt, dvs makt som förtrycker den underordnades vilja. Om man som jag menar att det har avgörande betydelse att maktutövning sker i relationer, är det viktigt att ta hänsyn till det motstånd som genereras – och då inte endast som ett stort men enstaka hinder som förlorar sin verkan när det är nedkämpat, utan som en ständig verklig eller potentiell begränsning av maktutövningen. Detta motstånd kan medföra en avsevärd skillnad mellan de konsekvenser som maktutövaren avser att framkalla och de konsekvenser som i realiteten uppstår. Om det alltså är så att de konsekvenser eller en del av dem som uppstår, inte kan återföras på maktutövningen, utan på annat, så är dessa konsekvenser strängt taget heller inte en följd av maktutövningen utan av något annat, t ex motståndet. Om man anser att maktutövning har relationskaraktär måste man ta detta på *fullständigt* allvar – relationskaraktären måste helt sätta sin prägel på beskrivningen av *maktrelationen* – men naturligtvis inte på *maktdefinitionen*. I den meningen är min maktdefini-

tion en beskrivning av ett slags "idealtypisk" handlingsproduktiv förmåga, från vilken man med nödvändighet måste distansera sig när man analyserar maktrelationer.

Inom maktteori underlåter man ofta att göra skillnad mellan konsekvenserna av en aktörs maktutövning och aggregerade konsekvenser av den av flera handlande aktörer sammansatta maktrelationen – man kan nog säga att den av Wrong kritiserade översocialisationen, inom en del maktteorier har sin motsvarighet i föreställningen om den allsmåttige makthavaren och, på motsvarande sätt, i föreställningen om den underordnade som uteslutande ett offer. Jag tror att det var av det skälet som Foucault poängterade att makt utövas snarare än innehas och att motstånd inte är att betrakta som utanförskap. Att tillmäta själva maktrelationen en självständig betydelse har jag i annat sammanhang (Persson 1991) kallat maktutövningens interna dynamik.

Former av människoförändrande maktutövning: yt- och djupfostran

En maktrelation består av åtminstone två kontrahenter – dessa två kan vara individer, grupper, organisationer, stater eller olika aspekter av personers jag. Hur makten faktiskt utövas är självfallet ett resultat av en mängd olika företeelser där styrkeförhållandet mellan kontrahenterna är en av de viktigare. Att lägga alltför stor vikt vid styrkan leder emellertid fel. Om t ex maktutövning uteslutande skulle ha varit en fråga om maximal styrkeutövning, hade det inte varit mycket mening att t ex ta krigsfångar – det hade förmodligen varit bättre att döda dem; på samma sätt med slavar vilkas liv faktiskt sparas av andra skäl än styrkedemonstration; eller med barn som naturligtvis kunde förvisas från hemmet om pappa och mamma endast hade dem för att få tillfälle att visa sin överlägsna styrka.

Maktens natur blir helt enkelt inte begriplig om vi fastnar alltför mycket på ett av dess element: styrkan eller, som den ibland beskrivs, maktresurserna. Maktresurser säger mer om de styrkemässiga villkoren och ramarna för,

än om faktisk maktutövning. Maktens natur utgörs snarare av styrka i kombination med en rad element som normerar styrkan och om man definierar makt som avsedd och faktisk handlingsproduktion tror jag att möjligheten att varsebli denna kombination ökar. Här tänker jag inte endast på att maktutövningens relationskaraktär alltid innebär ett styrkeförhållande mellan makt och motstånd, utan också på att maktutövning har ett syfte som håller tillbaka viljan/benägenheten/möjligheten att nedkämpa den andre. All maktutövning har i detta avseende ett styrkehushållande drag. Vilken betydelse det draget har beror på vilket syfte maktutövningen tjänar.

I förbigående kan här nämnas att det kännetecknande för Foucaults framställning av modern maktutövning – som han kallade disciplin – just var hushållning. Modern maktutövning innebär hushållning med det fysiska våldet, samtidigt som den försöker öka de underordnades nytta. Jag är medveten om att Foucaults disciplinteori kan tolkas på en rad olika sätt – där en mindre fruktbar tolkning tar sin utgångspunkt i påståendet om "subjektets död" och tolkar det alltför bokstavligt – men dem vill jag inte sysselsätta mig med här. Jag gör hursomhelst en "subjektivistisk" läsning av Foucault och menar från den utgångspunkten att hans disciplinteori har två väsentliga inslag: dels de tekniker som från 1700-talets slut – med Upplysningen – utvecklas för att synliggöra den underordnade och i förlängningen därav hushålla med maktutövningen som en knapp resurs; dels hur detta tenderar leda till att "själen blir kroppens fångelse" (Foucault 1987: 40), hur helt enkelt disciplinen installeras i människans själ.

Detta människoförändrande installationsarbete kallar jag fostran och till en början – när disciplinära institutioner som t ex den moderna fabriken, moderna skolan och det moderna fängelset skapas – är detta arbete mycket tydligt och synligt, men på längre sikt tenderar framgångsrik fostran att förändra människan och i samma grad osynliggöra maktutövningen. Mot den bakgrunden kan den disciplinerade människan definieras som en varelse som kontrollerar och styr sig själv. Den självdisci-

plinerande människan kan vidare i Durkheims anda tolkas som en fri människa i det att hon bestämmer och härskar över sina begär (Durkheim 1973) men också som en människa som förlorat sin frihet genom att hon internaliserat ett yttre tvång (se t ex Elias 1978a; 1982; Marcuse 1968).

De två formerna av disciplinering – den ena som synliggör makten genom att den väsentligen vilar på yttre tvång och den andra som osynliggör makten genom att den förutsätter internaliserat yttre tvång – är två former för människoförändring som alltid finns sida vid sida som utvecklingsmöjligheter i konkreta maktrelationer. Dessa två former kallar jag yt- resp djupfostran.

I varje maktrelation – inom vilken det alltså utövas makt som jag anser vara i någon mening hushållande – existerar ett verkligt eller tendentiellt motivations- och engagemangsproblem som kännetecknar den underordnade kontrahentens förhållande till det handlande som den överordnade försöker få honom att utföra. Beroende på hur detta motivations- och engagemangsproblem bearbetas tenderar maktutövningen mot yt- eller djupfostran.

Ytfostran, rolldistans och rollabsorption

Ytfostran är mestadels en tvångsmässig form av fostran som förefaller lämna den underordnades medvetande helt eller delvis åt sitt eget öde. Den lämnar få eller inga avgöranden åt den underordnade, utan verkar i stället genom förbud och påbud och försöker ersätta den underordnades vilja med dem. Ett av de mest talande exemplen på ytfostran är Taylors scientific management.⁴ Teoretiskt svarar ytfostran väl mot Webers maktdefinition vilken, som tidigare påpekats, utgör en viljemässig nollsummerelation mellan över- och underordnad. Jag vill mot denna bakgrund påstå att *ytfostran försöker skapa en viljelös maskin, en robot, av den underordnade*. Detta är emellertid förknippat med bestämda problem. Det är när man börjar fundera över dem som konturerna av det sociala bedrägeriet som motståndetsform börjar avteckna sig.

Ytfostran kräver förvisso av den underordnade att han ska bli en robot men eftersom en människa inte kan *vara* en robot måste hon uppträda som om hon vore en robot: hon måste således *spela rollen* som robot för att svara mot denna form av fostran. Det ytfostran därför i realiteten kräver av den underordnade är ett rollspel, ett krav som den överordnade inte nödvändigtvis är medveten om – ”kravet” formuleras, kan man säga, av själva ytfostrans dynamik. Den underordnade engagerar i själva verket medvetandet i rollspelet för att kroppen ska framstå som disciplinerad, men medvetandet i sig självt tycks just därför inte bli disciplinerat.⁵ Rollspelet förutsätter närmare bestämt medvetande om någon annan aspekt av jaget än det robot-jag ytfostran syftar till att framkalla, inte nödvändigtvis ”det verkliga jaget” som ju förutsätter en viss filosofisk uppfattning, men åtminstone en annan aspekt av det jag som visas upp inom ramen för den för tillfället iscensatta rollgestaltningen.

Jag vill i detta sammanhang nämna Sartres iakttagelse att den upppassare som framstår som servil och underordnad är det på grund av att han spelar upp passaren. En upppassare, en professor, en fabriksarbetare eller något annat ”rättssubjekt” har att vara något som han/hon inte är, skriver Sartre och fortsätter:

Rättssubjektet är en ’föreställning’ såväl för de andra som för mig själv, vilket innebär att jag inte kan vara detta subjekt annat än genom att *föreställa det, spela det*. Men om jag föreställer mig detta subjekt, är jag det inte, utan är skild ifrån det, liksom objektet är skilt från subjektet, skild genom *intet*, men detta *intet* isolerar mig från detta subjekt; jag kan inte vara det där subjektet, jag kan bara *leka att jag är det*, dvs inbilla mig att jag är det. Just härmed tillför jag mig själv *intet*, *intethet*. Det tjänar ingenting till att jag fyller min uppgift som upp passare, jag kan bara vara det på ett neutraliserat sätt, på samma sätt som skådespelaren är Hamlet, nämligen genom att utföra de *typiska gester* som hör ihop med min ställning, genom att jag siktar in mig på min fantasibild av upp passaren,... (Sartre 1984: 114f)

Poängen är att man *inte kan vara något som man försöker föreställa*. I och med att man föreställer något, gör man det i förhållande till något annat: man är inte det föreställda, utan det föreställda är skilt från det man är. Mot den bakgrunden kan man alltså säga att ytföstran anvisar ett sätt att vara underordnad som på en och samma gång kan vara ett sätt att vara till lags och ett sätt att göra motstånd – att spela rollen som viljelös robot (föreställningen) kan vara ett sätt att freda sin personlighet under ett skal som framkallats av andras förväntningar. En form för motstånd under ytföstran kan helt enkelt vara det beräknande ögontjänariet – att, med Sartres ord, utföra ”de typiska gester” som svarar mot de förväntningar som riktas mot ställningen som underordnad.

Mot den bakgrunden kan det kanske tyckas märkligt att behandla ytföstran som en form av människoförändring. Med ytföstran avses emellertid människoförändring *på ytan*, eftersom den underordnade parten tvingas gestalta sin underordning som en roll. Den underordnade förändrar sin yta – sitt skal – och skyddar därmed avsiktligt eller oavsiktligt sitt inre gentemot maktutövarens intrång.

Snarlika sätt att förhålla sig till en roll kallas av Goffman (1961) rolldistans⁶ och illustreras ofta med exempel från just tvångssituationer:

Den ’infödde’ underhuggaren spelar upp för *pukka sahib* på väntat sätt, medan han planerar den dag då alla vita halsar skall bli avskurna. Negertjänaren spelar rollen av självnedsättande clown, och den menige spelar pedantisk militär fanatiker, båda med baktankar som är diametralt motsatta den mytologi inom vilken deras roller har en mening. (Berger 1990: 123 f)

Tvångssituationer har emellertid inte en framträdande plats i Goffmans uppsats *Role Distance* även om han där konstaterar att man hittar några av de mest talande exemplen på rolldistans i situationer där underordnade måste lyda order eller måste acceptera den situation som definierats av överordnade. Goffman hämtar i stället sina exempel från ett ingående studium av interaktionen mellan människor i samband med karusellåkning på ett tivoli och

vid en kirurgisk klinik. Rolldistans är alltså inte i princip kännetecknande endast för tvångssituationer, utan förekommer i alla möjliga situationer.

För Goffman är roll ett analytiskt begrepp som avser att beskriva det typiska handlande som följer av en viss position. Rollgestaltning är emellertid något annat, nämligen det verkliga handlande som utvecklas av en person i rollen/positionen. Man kan säga att rollgestaltningen är en personlig tolkning av rollen, som på olika sätt avviker från det typiska handlande som definierar rollen/positionen. Ett sätt att svara upp mot rollens krav även om man inte riktigt tycker om dem, är att utföra rolluppgifterna på ett distanserat sätt, vilket i princip sker genom att man visar för andra att man inte tar rollen på fullt allvar. Denna rolldistans ses av Goffman som motsatsen till rollomfamning, det uppriktiga sätt att gestalta rollen som innefattar tillgivenhet för den och övertygad anslutning till de uppgifter som utförs inom dess ram:

Att omfamna en roll är att helt uppgå i det Själv som situationen ställer till förfogande, att helt bli uppfattad sådan som rollen förutsätter att man ska vara och att visa att man accepterar rollen. Att omfamna rollen är att bli omfamnad av den. (Goffman 1961: 106)

Rollomfamning innebär således överensstämmelse mellan ”göra” och ”vara”, medan rolldistans betyder att rollen gestaltas på ett sådant sätt att andra varseblir en skillnad mellan ”göra” och ”vara” (mellan det man gör i rollen och det man anser, och vill att andra ska se, att man är).

Även om Goffman säger att rolldistans kan vara medveten eller omedveten antyds – genom de två olika rollgestaltningarna omfamning och distans – att individen kan välja hur han gestaltar rollen. När det emellertid gäller maktrelationer där det utövas ytföstran kan inte den underordnade välja att vara sådan som maktutövaren vill göra honom, eftersom det innebär att helt befria sig från den egna viljan. Den underordnade kan alltså inte, med Goffmans terminologi, *vara utan måste göra sig rollomfamnad*. Det kan den underordnade

göra genom att just spela rollen som rollomfamnad.

Begreppet rolldistans tycks därför leda fel i detta sammanhang. Distanseringen från den roll som ytföstran tvingar den underordnade att spela uppnås i själva verket genom att han blir ett med rollen: individen sjunker helt in i rollen och maskerar därmed sin personlighet. Personligheten tenderar alltså att absorberas av rollen, varför skeendet kan kallas *rollabsorption*. Man kan kanske säga att rollabsorption och rolldistans beskriver olika faser i den underordnades rollgestaltning inom ramen för en ytföstrande maktrelation. Först erfar den underordnade distansen mellan sig själv som människa och de rollförväntningar som riktas mot honom – han upplever en faktisk distans mellan sig och rollen. För att i den situationen kunna svara mot förväntningarna och på samma gång förbli sig själv, kan han låta sig helt absorberas av rollen och därmed spalta sig själv i underordnad i maktrelationen och sig själv utanför den. Rollen – rättare sagt: den rollomfamnande rollgestaltningen – kan därigenom bli ett skydd och därmed bekräftas den faktiska distansen mellan personlighet och roll. Rollabsorption blir med andra ord ett medel varigenom ett slags rolldistans åstadkommes.

Ytföstran riktar således en viss typ av förväntningar gentemot den underordnade, vilka distanserar rollen från personligheten och tenderar framkalla rollabsorption och bekräftar den faktiska distansen mellan person och roll. Detta förstärks i situationer där den underordnade är en del av ett underordnat kollektiv. Sammansmältningen av individ och massa underlättas i sådana situationer av rollabsorption och underbyggs av det underordnade kollektivets förväntningar gentemot individen: hon bör inte höja sig över mängden, utan bli ett med gruppen. För att kunna absorberas av massan är det nog en fördel om individen först absorberas av rollen som underordnad.

Socialt bedrägeri som motståndsform

För att illustrera i synnerhet vad ytföstran kan vara, ska jag redogöra för ett litet experiment som jag för några år sedan gjorde på arbetsförmedlingen.

Vid två tillfällen, med några års mellanrum, har jag varit lönearbetslös under en kort och avgränsad period. Som lönearbetslös måste man uppsöka arbetsförmedlingen för att få arbetslöshetsersättning. Därmed ställer man sig till arbetsmarknadens förfogande och man måste söka arbete för att få ekonomisk kompensation. Jag hade mina skäl för att få ersättning men önskade inget hellre än att förbli utan jobb för att kunna använda den frigjorda tiden till annat än lönearbete. I båda fallen lyckades jag i mitt uppsåt.

I det första fallet var det lågkonjunktur och risken liten att bli erbjuden arbete under den tremånadersperiod då jag hade för avsikt att parasitera på arbetslöshetsförsäkringen. Jag infann mig därför ganska kaxig på arbetsförmedlingen och deklarerade ärligt min avsikt att vilja stämpla i ca tre månader och att mitt intresse för att ta ett lönearbete var minimalt. På frågan: Vad vill du ha för slags arbete?, svarade jag helt enkelt: Inget alls, jag vill stämpla.

Det skulle jag naturligtvis inte ha gjort. Jag gav kanske inte den i övrigt vänliga platsförmedlaren något annat val än att bestraffa mig. Hennes möjligheter att ordna ett jobb åt mig var emellertid synnerligen begränsade. Men hon gjorde vad hon kunde, dock utan att lyckas. I alla händelser fick jag uppsöka henne en gång per vecka och stämpla mitt kassakort, vilket var uthärdligt eftersom det ju gav mig möjlighet att ägna mig åt det jag önskade och slapp lönearbete. I efterhand har jag förstått att min synd var stor och att hon faktiskt hade haft möjlighet att agera annorlunda, i synnerhet som det faktiskt inte fanns arbete att förmedla. Hon kunde ha stämplat mitt kort för hela arbetslöshetsperioden. Men mitt handlande var alltså av den arten att det krävde något slags, om än mild, bestraffning.

Några år senare befinner jag mig i exakt samma situation: en kort arbetslöshet mellan två jobb. Men arbetsmarknadssituationen är

nu helt annorlunda: industrin och sjukvården formligen skriker efter arbetskraft av kött och blod. Risken är nu att jag ska tvingas träda genom den port som kröns av en halvcirkelformad skylt med orden: Kom alltid ihåg att du är här av fri vilja!

Jag förbereder denna gång mitt möte med arbetsförmedlingen mycket noggrant, utformar en strategi som är ett svar på frågan: Hur kan jag på bästa sätt undvika att träda in i det rike som jag sedan barnsben lärt mig att hata? Mitt tidigare möte med arbetsförmedlingen blev mig nu till stor nytta, liksom mina teoretiska studier av arbetslöshetens konsekvenser för individen i ett av lönearbetet alltigenom dominerat samhälle (detta är faktiskt en av de få gånger jag haft en verkligt *praktisk* nytta av mina sociologistudier).

Vad hade jag gjort för fel vid det förra mötet med arbetsförmedlingen? Framför allt hade jag inte varit en representativ arbetslös. Hur är då en sådan person? Min slutsats blev att en sådan på en och samma gång är undergiven och lider av den arbetslöshet han drabbats av. Sådan är han därför att han förlorat det som av en rad olika skäl – sociala, ekonomiska, psykiska – framstår som det viktigaste i lönearbets-samhället. Den roll jag skulle spela på arbetsförmedlingen var således rollen som undergiven och lidande arbetslös.

På arbetsförmedlingen möter jag återigen en kvinnlig platsförmedlare. Jag redogör för min situation och utesluter inte återhållna men återkommande tecken på min oro, t ex hur det ska gå för mig?, hur jag ska lyckas försörja familjen?, är arbetslöshetsersättningen tillräcklig i en redan ansträngd familjeekonomi?, vilka lediga arbeten finns för mig? Jag iscensätter helt enkelt ett rollspel vars regi hämtas från arbetslöshetsforskningen och som jag tror svarar mot platsförmedlaren förväntningar och dras själv med till den milda grad att jag börjar svettas, vilket förmodligen tolkas som ytterligare ett tecken på min oro. Jag prenumererar också omgående på Platsjournalen. Det dröjer inte många minuter förrän platsförmedlaren säger att mitt fall är en ren formalitet och stämplar mina kassakort för hela arbetslös-

hetsperioden. Jag behöver inte uppsöka arbetsförmedlingen igen!

Vad var det egentligen som hände? Framför allt så begick jag inte synd. Jag var i stället en stackare som man kunde tycka synd om och vara generös mot. Jag var inte en kaxig parasit som utnyttjade folkhushållet, utan just en sådan person som trygghetssystemet har förutsättningar att hjälpa: en person som man kunde ge det han behövde, inte en som tog något han ville ha. Lärdomen av detta är att den som är arbetslös och inte vill lönearbete bör delta i synliggörandet av arbetslöshetens elände och lidande samt visa arbetslöshetsrädsla genom t ex undergivenhet.⁷

Detta lilla experiment visar bl a att inom en maktrelation kan den underordnade göra motstånd genom att spela rollen som "översocialiserad" – eller, annorlunda uttryckt, spela rollomfamnad – och därmed skydda sig själv.

Den moderna maktutövningen är som nämnts inte endast och inte främst styrka, snarare styrkehushållning. Makt utövas ofta framgångsrikt när styrkan anpassas till syftet med maktutövningen och till de omständigheter som präglar maktrelationen. Eftersom makt handlar om handlingsproduktion, är ett viktigt hushållande inslag att beräkna styrkan i det motstånd maktutövningen genererar. Detta är säkerligen ett av skälen till att modern maktutövning ofta är och framstår som manipulativ. Men även motståndet kan som nämnts utövas på ett manipulativt sätt, t ex att som underordnad framställa sig som "översocialiserad" i syfte att skydda sin personlighet. Det bärande elementet i denna rollgestaltning kan sägas vara ett socialt bedrägeri.

Socialt bedrägeri är en form av social responsivitet som uppstår när en person på ett beräknande sätt responderar på den andres handlande, men ger det skenet av en ärlig och uppriktig responsivitet. Det är då rollen kan bli ett skydd och man kan träda ur den förvissad om att man dragit maktutövaren vid näsan. Själva bedrägeriet är förmodligen dessutom en väsentlig del i känslan av att vara skyddad. Socialt bedrägeri är inte endast ett inslag i maktrelationer – även om man nog får anta att maktrelationer, i synnerhet ytfostrande, ska-

par osedvanligt goda förutsättningar för be-
dräglig social responsivitet – utan kan före-
komma i alla sociala relationer. Goffman har
visat detta i sina studier av hur vi framträder
inför varandra i vardagens sociala samspel.
Genom intrycksstyrning försöker vi få den
andre att dela våra definitioner av gemensamma
situationer. Goffmans beskrivning av det
sociala samspelet skulle i mångt och mycket
kunna vara en beskrivning av den styrkehus-
hållande moderna maktutövningen och det so-
cialt bedrägliga motståndet: »

Oavsett vilket speciellt mål individen har i
tankarna och oavsett hans motiv för att ställa
sig det målet ligger det i hans intresse att
kontrollera de andras beteende, framför allt
deras reaktionsbetingade behandling av ho-
nom. Den kontrollen uppnås till stor del ge-
nom påverkan av den definition av situatio-
nen som de andra kommer att formulera,
och han kan inverka på den definitionen ge-
nom att uttrycka sig på ett sådant sätt att han
får dem att självmant handla i överensstäm-
melse med hans plan. (Goffman 1974: 13)

Intrycksstyrningen är inte alltid, men kan
ibland vara ett socialt bedrägeri. Ibland är den
uppriktig och då tror den intrycksstyrande på
sitt eget uppträdande. Ibland är den cynisk och
då har den agerande ofta ett syfte med in-
trycksstyrningen som överskrider den situa-
tion som han försöker få de andra att definiera
på ett visst sätt.

Det rollspel som ytfostran framkallar kan på
motsvarande sätt vara uppriktigt eller cyniskt.
Den uppriktiga formen kan nog beskrivas som
inlärdd hjälplöshet, medan rollspelet i den cy-
niska formen antar karaktären av socialt be-
drägeri som motståndsform. Experimentet på
arbetsförmedlingen var av den senare sorten.

Djupfostran: att försöka varsebli den underordnade i sin helhet

Ytfostran framkallar således ett rollspel som
den underordnade kontrahenten kan utveckla
till en motståndsform, en förvandling som
blixtbelyses när en underordnad person på en

arbetsplats får kritik för att ha gjort fel och sva-
rar: Jag har inte betalt för att tänka! Allt bero-
ende på maktutövningens syfte kan de hand-
lingsformer som de underordnade utvecklar
som svar på ytfostran också bli en belastning
för maktutövaren. Om kraven höjs blir den in-
lärda hjälplöshet som ytfostran skapat en be-
lastning. Om större engagemang behövs kan
den passivitet som ytfostrans dynamik be-
främjade framstå som ett problem. Om flexibi-
litet behövs är en rollspelande robot knappast
en tillgång. Här har det ingen betydelse om
rollspelen är uppriktiga eller cyniska och soci-
alt bedrägliga.

Det förefaller dessutom, även i fall när makt-
utövningens syfte inte förändras, som att
maktutövare alltid varit oroad av vissa typer
av socialt bedräglig responsivitet, t ex den
form av anpasslighet som kallas ögontjäneri
och som betyder att vara tjänare endast under
den överordnades ögon och som är en utmärkt
illustration av vad det sociala bedrägeriet som
motståndsform egentligen handlar om. Ögon-
tjäneriet invagar maktutövaren i en falsk sä-
kerhet och redan i *Bibeln* brännmärks det, som
t ex i Paulus brev till kolosserna: "I tjänare va-
ren i allt edra jordiska herrar lydiga, icke med
ögontjänst, av begär att behaga människor,
utan av uppriktigt hjärta, i Herrens fruktan.
Vadhelst I gören, gören det av hjärtat, såsom
tjänaden i Herren och icke människor."

Ögontjäneri, överlagt socialt bedrägligt
motstånd och öppet motstånd mot ytfostrans
tvång är viktiga inslag i den interna maktrela-
tionsdynamik som ytfostran ger upphov till.
Dessa inslag är alla exempel på svagheter i den
ytfostrande maktutövningen, åtminstone om
man betraktar dem från maktutövarens syn-
vinkel. De skapar därför och genom motstån-
dets förmedling, förutsättningarna för det suc-
cessiva inväxandet i en annan form av fostran.
Denna andra form av människoförändrande
maktutövning kallar jag djupfostran.

Djupfostran tar sikte på den underordnades
medvetande under den bestämda förutsätt-
ningen att det är nyckeln till handlandet: själen
tenderar genom denna form av fostran att just
bli kroppens fängelse. Handlandet kringgär-
das därför inte i lika hög grad av påbud och

förbud, snarare monteras eller tonas tvångsapparaten ned. Djupfostran blir i stället en form av samtyckesproduktion eftersom individen för det första tillåts välja – eller kan ta sig rätten att välja – och för det andra att detta handlingsutrymme uppstår inom ramen för ett system av nödvändigheter och beroendeförhållanden som begränsar valmöjligheterna eller kan manipuleras på ett sådant sätt att valmöjligheterna de facto begränsas.

Djupfostran och självdisciplin har mycket gemensamt. Djupfostran kan sägas konstituera maktrelationens underordnade part som subjekt på det sättet att det överläts åt henne att disciplinera sig – att kontrollera och styra sig själv – inom ramen för ett system av nödvändigheter, insnärjd i ett nät av beroendeförhållanden som hon är.

I Bubers framställning av det mellanmännsliga finns en skiljelinje snarlik den som Goffman drog mellan uppriktighet och cynism, nämligen mellan väsen och sken. Att vara trogen sitt väsen är att visa upp sig som man verkligen är, medan att visa upp ett sken är att visa upp sig sådan man vill göra intryck av att vara. I Goffmans värld finns knappast några verkliga jag eller väsen, bara de intryck man i olika situationer vill göra på andra. Enligt Buber bör emellertid målet för människors strävan vara att visa upp sitt väsen, men just att han tror på denna målsättning gör Buber känslig för det maskerade skenet och den mänskliga förmågan till bedräglig responsivitet. Buber förstår det sociala bedrägeriets mekanism när han skriver:

Att kunna bli föremål för iakttagelse, är något vi har gemensamt med varje ting. Att jag emellertid genom en fördold verkan av mitt väsen förmår resa ett oöverstigit hinder för en sådan objektivitet, är ett människans privilegium. Varsebliven i sin existerande helhet kan en människa bli endast såsom partner i en personlig relation. (Buber 1990: 27 f)

Nu är ju inte mellanmännslighet kännetecknande för maktrelationer, i synnerhet inte sådana inom vilka yfostran utövas. Djupfostran växer emellertid fram i syfte att varsebli den

underordnades existerande helhet – inte endast kroppen utan också själen. Mellanmännslighet är inte syftet, men kan vara ett av medlen för att framkalla djupfostran. Vi kan se det i senmoderna tillämpningar såsom den senaste managementfilosofin eller partcipativ pedagogik. Vi kan erfara hur maktutövare försöker få den underordnade att blotta sitt väsen genom att göra honom till partner i maktrelationen med hjälp av demokratireformer, engagemångsskapande åtgärder, delägande, motivationshöjande ingrepp och annat liknande. Detta är möjligen i sig en annan form av socialt bedrägeri. Men det är en annan historia⁸ som bl a handlar om att en allt mer utstuderad medvetandekoloniserande maktutövning gör den ena attacken efter den andra mot det personlighetspansar som det sociala bedrägeriet som motståndssform skapar.

Anders Persson

Noter

1. Utförligare svar på dessa frågor återfinns i min avhandling (1991). Det finns naturligtvis andra och mer fullständiga översikter, t ex Olsen & Marger (1993), vilken är en textbok med kommenterande inledningar.
2. Ett annat exempel beskrivs i Asplund (1987: 13 f).
3. En intressant öppning till denna av tysta och inaktiva varelser befolkade verklighet, vilken betraktaren i så hög grad själv måste meningsfylla, erbjuder oss dock Baudrillard (1988).
4. F. W. Taylor beskrev en gång sitt managementsystem med följande ord: "I mitt system får arbetaren veta exakt vad han ska göra och hur han ska göra det, och varje förbättring som han själv inför i de instruktioner han har fått är ett dödligt hot mot ett lyckat resultat." citerat efter: Cooley (1990: 47).
5. Rousseau ger några belysande beskrivningar av problemen med yfostran, t ex den följande: "I en med största omsorg ledd uppfostran befäller läraren och tror sig därför härskas, men i själva verket är det lärjungan, som härskar, ty alltid det skarp sinne, ett åt sig självt överlämnat barn skulle ha

ägnat åt sitt uppehälle, använder det till att rädda sin frihet från tyrannens kedjor..." (1977: 122).

6. Det ska sägas att Goffman är notoriskt försiktig med referenser till "personlighet", "jag" och liknande begrepp, i stället ser han individen som hopande mellan olika situationsbestämda Själv. Det går att tolka hans begrepp rolldistans som ett handlingsutrymme och en spricka i ett slags strukturell logik. Det finns emellertid tacksägning för andra tolkningar, t ex Asplunds (1980) att Goffman utvecklar begreppet rolldistans för att visa att individuellt handlande är "fullständigt socialt determinerat".

7. Denna lilla episod fick ett lustigt efterspel som var ett fantastiskt sammanträffande. Något år senare blev jag nämligen engagerad av länsarbetsnämnden för att utbilda personal i socialpsykologi. Utbildningen återkom år från år och när jag hade blivit varm i kläderna brukade jag berätta om mina två, såvitt jag kan bedöma tänkvärda och lärorika, möten med arbetsförmedlingen. Så ett år kände jag igen ett ansikte i mängden – platsförmedlaren som intet ont anande varit generös mot en bedragare...

8. Jag berättar delar av den i Persson (1991) och mer utvecklat när det gäller skolan i min bok *Skola & Makt. Om viljan till kunskap, beroendet av utbildning och tvånget att gå i skola* (1994).

Litteratur

- Althusser, L, 1976. *Filosofi från proletär klassståndpunkt*. Lund: Cavefors.
- Asplund, J, 1980. Noter till Kenneth Burkes motivationsgrammatik, i dens., *Socialpsykologiska studier*. Stockholm: AWE/Gebbers.
- Asplund, J, 1987. *Om hälsningsceremonier, mikro-makt och asociäl prägsamhet*. Göteborg: Korpen.
- Bachrach, P & Baratz, M. S, 1972. *Makt och fattigdom*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Barnes, B, 1988. *The Nature of Power*. Cambridge: Polity Press.
- Baudrillard, J, 1988. The Masses. The Implosion of the Social. in the Media, i dens., *Selected Writings*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, P. L, 1990. *Invitation till sociologi. Ett humanistiskt perspektiv*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Berounius, M, 1986. *Den disciplinära maktens organisation*. Lund: Arkiv.
- Bibeln, 1969. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
- Blau, P. M, 1964. *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley.
- Buber, M, 1990. *Det mellanmännsliga*. Ludvika: Duality Förlag.
- Burawoy, M, 1985. *The Politics of Production*. London: Verso.
- Cooley, M, 1990. *Arkitekt eller bi?*. Stockholm: Carlsons.
- Dahl, R. A, 1961. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A, 1976. *Democracy in the United States: Promise and Performance*. Chicago: Rand McNally 1976;
- Durkheim, E, 1973. *Moral Education*. New York: The Free Press.
- Elias, N, 1978a. *The History of Manners*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elias, N, 1978b. *What is Sociology?*. London: Hutchinson.
- Elias, N, 1982. *State Formation and Civilization*. Oxford: Basil Blackwell.
- Etzioni, A, 1975. *A Comparative Analysis of Complex Organizations*. New York: The Free Press.
- Foucault, M, 1980. *Sexualitetens historia. 1. Viljan att veta*. Södertälje: Gidlunds.
- Foucault, M, 1987. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Foucault, M, 1988. *Politics, Philosophy, Culture. Interviews and other writings 1977-1984*. London: Routledge.
- Galbraith, J K, 1983. *Maktens anatomi*. Göteborg: Forum.
- Gallie, W. B, 1955-56. Essentially Contested Concepts, *Proceedings of The Aristotelian Society* 56, 167-198.
- Goffman, E, 1961. Role Distance, i dens., *Encounters. Two Studies in the Sociology of Interaction*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Goffman, E, 1974. *Jaget och maskerna*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Hermansson, C H, 1989. *Ågande och makt*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Jessop, B, 1983. *The Capitalist State. Marxist Theories and Methods*. Oxford: Martin Robertson.
- Korpi, W, 1981. *Den demokratiska klasskampen*. Stockholm: Tidens förlag.
- Lukes, S, 1983. *Power. A Radical View*. London: MacMillan.
- Marcuse, H, 1968. *Den endimensionella människan*. Stockholm: Bonniers.

- Mathiesen, T., 1982. *Makt och motmakt*. Göteborg: Korpen.
- Mills, C. W., 1971. *Makteliten*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Olsen, M. E. & Marger, M. N. (eds) 1993. *Power in Modern Societies*. Boulder: Westview Press.
- Pareto, V., 1973. *Eliters uppgång och fall*. Stockholm: Argos.
- Parsons, T., 1967. *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press.
- Persson, A., 1991. *Maktutövningens interna dynamik. Samspel och motsättningar i skola och lönearbete*. Lund: Sociologiska institutionen.
- Persson, A., 1994. *Skola & Makt. Om viljan till kunskap; beroendet av utbildning och tvånget att gå i skola*. Stockholm: Carlssons.
- Petersson, O. & Carlberg, I., 1990. *Makten över tanken*. Stockholm: Carlssons.
- Petersson, O., 1989. *Maktens nätverk*. Stockholm: Carlssons.
- Rousseau, J.-J., 1977. *Emile eller om uppfostran. Första delen*. Stockholm: Stegelands.
- Russell, B., 1952. *Makt. En analys av dess roll i samhället*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Sartre, J.-P., 1984. *Varat och Inet*. Göteborg: Korpen.
- Stinchcombe, A. L., 1968. *Constructing Social Theories*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Therborn, G., 1976. Vad gör den härskande klassen när den härskar?. *Häften för kritiska studier* 4, 4-31.
- Weber, M., 1983. *Ekonomi och samhälle. Förståendepedagogiska grundtexter*. Lund: Argos.
- Wrong, D. H., 1961. The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. *American Sociological Review*, vol 26:2, 183-193.
- Wrong, D. H., 1979. *Power: Its Forms, Bases and Uses*. New York: Harper & Row.
- Østerberg, D., 1977. *Makt och materiell*. Göteborg: Korpen.

Medborgarkontor

Medborgarkontor är en form för att stärka den lokala demokratin och förbättra servicen till medborgarna. Institutionell förnyelse

Samhällelig problemlösning är inte en statisk företeelse. Detta gäller i synnerhet marknadsorienterade verksamheter (företag, affärsdrivande verk med mera), men även i mycket stor utsträckning politiska organisationer som myndigheter, kommuner och andra offentliga organisationer. Problembilder förändras över tid och ger upphov till skapandet av nya, eller förändring av redan etablerade, institutioners utformning och verksamhetssätt. Denna process kan vad avser den offentliga verksamheten kallas institutionalisering. I Ds 1993:4 (sid 9) konstateras att den offentliga sektorn idag genomgår betydande förändringar. Inom statliga myndigheter, kommuner och ländsting pågår ett omfattande arbete för att göra verksamheterna mer ändamålsenliga och effektiva och för att förbättra servicen till medborgarna och stärka den lokala demokratin. Denna ambition att förändra och ompröva såväl form som innehåll i den offentliga verksamheten är

dock inget, unikt för Sverige, den återfinns idag i de flesta moderna västerländska demokratier (Wise, Amnå, 1993; Dente, Kjellberg, 1988). Nya former för lokalt offentligt serviceutövande har sedan 1970-talet varit en omdiskuterad fråga i Sverige (se Statskontoret 1993: 14B för en översikt), även om förnyelse av offentlig service pågätt i större eller mindre omfattning under hela efterkrigstiden (SOU 1990:72; Montin, 1989). Bakgrunden har angetts vara problem med att tillgodose krav på service (effektivitetskrav), en önskan att vidga medborgarinflytandet (förstärka den lokala demokratin), förbättra servicen till medborgarna (ändamålsenlighet) och under senare år minska de ekonomiska problemen hos stat och kommuner (SOU 1990:72; Ds 1993:4; jämför Wise, 1990). Det nya med diskussionerna från 1970-talet är att de skett mot bakgrund av centrala statliga ambitioner rörande decentralisering och minskad statlig detaljstyrning av verksamheter (Ds 1993:4). Enkelhet och snabbhet i ärendehantering och goda kontakter mellan myndigheter och allmänhet, med bibehållen rättsäkerhet för enskilda individer vid offentlig service utgör uttryck för ambitionerna om